

Драгана Амедоски
Београд

УДК 338(497.11)“15”

Прилог проучавању сеоске привреде нахије Бован у 16. веку

Апстракт: У раду је, на основу османских извора, осветљен развој сеоске привреде на територији нахије Бован у 16. веку. У уводном делу приказана су демографска кретања у овом делу Крушевачког санџака током наведеног периода. Посебна пажња поклоњена је најзаступљенијим гранама производње: узгајању житарица, виноградарству и узгајању ситне стоке. Дат је краћи осврт и на остале сегменте сеоске привреде.

Кључне речи: Бован, 16. век, Османско царство, житарице, виноградарство, сточарство

Оснивањем Крушевачког санџака 1455. године, Бован, који су Турци трајно освојили 1428. године,¹ одређен је за административни центар истоимене нахије. Област која је ушла у оквир Бованске нахије налазила се у средишту Алексиначке котлине, на саставу долина Јужне Мораве и Моравице, на десној страни Јужне Мораве, са изузетком два села која су смештена на левој страни реке. Кроз њу је пролазио Цариградски друм, главна саобраћајница у европском делу Османског царства, као и његов алтернативни правац.²

1 С. Мишић, *Болван/Бован*, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, Београд, 2010, 50.

2 Д. Амедоски, *Демографске промене у нахији Бован као пример депопулације Румелије*, Историјски часопис LIX (2010), 227.

КАРТА 1. Бованска нахија са рутом деонице Цариградског друма и њеним алтернативним правцем³

Од 1516. па до седамдесетих година 16. века, број насеља Бованске нахије варирао је од 39. до 43. Најмногољуднија насеља били су Бован и Алексинач. Већину становништва у нахији Бован чинили су хришћани. Муслимана је било мало и били су насељени само у Бовану, Алексиначу и још неколико села.⁴

³ Карта преузета из: Амедоски, Демографске промене у нахији Бован, 228.

⁴ Амедоски, Демографске промене у нахији Бован, 227.

		Ожењени мушкарци	Неожењени мушкарци	Удовице	Укупан број хришћана	Муслим. домаћинства	Укупан број становника
	multiplier⁵	4,4	1	2,5		4,8	
1516	Број јединица у попису	1.868	369	225	2.462	43	2.505
	Процењен број становника	8.219	369	562	9.151	206	9.357
1530	Број јединица у попису	1.157	380	135	1.672	18	1690
	Процењен број становника	5.091	380	337	5.808	87	5.895
1536	Број јединица у попису	728	149	24	901	45	946
	Процењен број становника	3.203	149	60	3.412	216	3.628
1570	Број јединица у попису	649	126	0	775	52	827
	Процењен број становника	2.855	126	0	2.982	250	3.231

ТАБЕЛА 1. Процењен број становника у нахији Бован током 16. века⁶

Током 16. века у целом Крушевачком санџаку, па и у нахији Бован, сеоска привреда, чији је развитак био одређен природно-географским карактеристикама ове области, била је доминантна. Сеоска привреда

5 Приликом пописивања хришћана, одвојено су уписивани ожењени мушкарци, неожењени мушкарци и удовице које су биле старешине домаћинства. За ову групу становништва примењени су следећи *multipliers*: 4,4 за куће (ожењене мушкарце), 2,5 за удовице које су биле не челу домаћинства и 1 за неожењене мушкарце. Од муслиманског становништва, пописани су ожењени мушкарци, док података о неожењеним мушкарцима и удовицама нема. Зато је за ову групу примењен *hâne multiplier* од 4,8. Величине *multipliers* преузете су из: М. Рашевић, *Демографске прилике и становништво*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, уредник М. Мацура, Београд 2001, 424-431. У табелама су дате заокружене вредности.

6 *İstanbul. Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (у наставку BOA), *Tapu Defteri* (у наставку TD) 55, s. 16, 36-47, 139-141; 167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, s. 409-412; TD 179, s. 239-289; TD 567, s. 5-22, 124-148.

није била строго одвојена од привредних активности које су се одвијале у околним градовима, преваходно Нишу и Крушевцу. Градови су, као потрошачи најразноврсније робе, посредно и непосредно зависили, како од своје пољопривредне производње, тако и од сеоских насеља у њиховој најближој околини. Трговина добрима произведеним на селу чинила је важан део градске привреде. И сељаци и грађани, без обзира на верску припадност, највећи део свог пословања развили су у оквиру тржишта хране.⁷

ЗЕМЉОРАДЊА

Житарице

Највећи део обрадивих површина у нахији Бован био је засејан житарицама. Поред тога што су због своје велике хранљиве вредности биле основ људске исхране, житарице су биле погодне и за транспорт и исхрану војске, а, такође, су се користиле и као сточна храна.⁸ Најзаступљеније су биле пшеница, јечам, раж, просо, овас.

Оранице засејане пшеницом биле су доминантне. Узгајала су је сва села у нахији Бован, али највећи приноси 1536. године били су у насељима у непосредној близини Мораве и Моравице, у Краљевом пољу, Смољановцу и Вукашиновцу.⁹ С друге стране, најмања производња забележена је у насељима која су лежала на самом друму и била на сталном удару путника и војски, Бујмиру, Ћићини, Катуну, Тркану.¹⁰ Њихови пољопривредни приноси, у целини, били су врло ниски. Седамдесетих година Вукашиновац бележи највећу производњу пшенице.¹¹

Прилично велико пространство било је и под јечмом који је врло сличан пшеници. Ипак, било га је мање од пшенице, у просеку дупло мање. Смољановац и Рутевац била су насеља у којима је 1536. било највише

7 Т. Поповић, *Привреда у XVI и XVII веку*, Историја српског народа, III/1, Београд 1994, 599.

8 М. Öz, *Osmanlı Klasik Döneminde Tarım*, Osmanlı 3, Ankara 1999, 70.

9 TD 179, s. 294, 307, 316-317.

10 TD 179, s. 305, 300, 297, 316, 306.

11 TD 567, s. 307, 293, 299.

засађеног јечма по домаћинству,¹² док га је незнатно било у Бобовишту.¹³ У седмој деценији 16. века село Рујиште је гајило највише јечма.¹⁴

Што се тиче ражи, према попису из 1536, највише је било у Смољановцу и Глоговцу,¹⁵ док у Придворици, Јабуковцу и Дреновцу готово да није било ове житарице.¹⁶

У нахији Бован било је и проса, који спада у ред најстаријих житарица.¹⁷ Узгајан је у много мањој мери од пшенице, а највише га је било у Смољановцу 1536.¹⁸ Седамдесетих година производња је још више смањена; највише се одржала у селима Ћићина и Глоговица.¹⁹

Зоб или овас је био релативно мало распрострањен у овој области, пошто је захтевао повећану количину воденог талога. Углавном се користио у прехрани стоке.²⁰ Смољановац, Мачковац и Глоговица највише су гајили ову културу,²¹ а у попису из периода око 1570. то је село Придворице.²²

Што се тиче мешанице (мешавина пшенице и ражи или овса и ражи у подједнакој размери), ње готово да није ни било у селима нахије Бован. Вероватно због тога што је ова култура карактеристична пре свега за планинска села. Тридесетих се гајила у Падалишту и Вукашиновцу, где је било више, док је у Бојшовици узгајана мања количина, па је у том селу уписана заједно са јечмом.²³ Седамдесетих се ова култура одржала само у Падалишту и Вукашиновцу.²⁴

Близина река, постојање мочвара и бара, створили су и услове за узгајање пиринча, једног од основних састојака левантинске кухиње, који је био у великој мери заступљен у свакодневной исхрани Османлија.²⁵ Због високе прехранбене вредности, као и своје издашности и лаког на-

12 TD 179, s. 314, 315 i 316.

13 TD 179, s. 298.

14 TD 567, s. 164, 159.

15 TD 179, s. 315-316, 310.

16 TD 179, s. 291, 299-300, 302.

17 А. Лома, *Просо*, Расковник 85-86 (зима 1996), 63-66.

18 TD 179, s. 316-317.

19 TD 567, s. 163, 156.

20 М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 278-279.

21 TD 179, s. 316, 314, 310.

22 TD 567, s. 157.

23 TD 179, s. 295, 307, 316, 293.

24 TD 567, s. 164, 155.

25 Н. Inalcık, *Rice cultivation and the çeltükci-re'âyâ system in the Ottoman empire*, Studies in Ottoman Social and Economic History, London 1985, 113.

чина складишења, био је погодан за исхрану војске.²⁶ Путописи помињу да је у долини Мораве поред Алексинца било пиринчаних поља.²⁷ Године 1530. приходи од пиринчаних поља Бовна уписани су као султански хас и износили су 4.800 акчи.²⁸ Неколико година касније десетину од пиринча плаћало је само село Катун.²⁹ Седамдесетих година прилично је унапређена производња пиринча у овом селу.³⁰

Све поменуте житарице користиле су се за људску исхрану. Ипак, и ту су постојале разлике. Јечам су користили најсиромашнији слојеви, а зоб која је била слабијег квалитета од јечма, у исхрану се уводила само у крајњој нужди.³¹

Обезбеђивање производње житарица било је једно од значајних државних питања. Као и све остале пољопривредне активности у Османском царству, и узгајање житарица било је уређено одговарајућим законима, у складу са структуром сваке провинције. На тај начин држава је одређивала и ограничавала пољопривредне активности сељака законским и фискалним правилима.³²

Строго је био испланиран сваки корак у производњи житарица; одређивана је количина семена која ће бити посејана, време жетве, као и остале радње које је требало обавити после жетве.³³

Уз неповољне временске услове, стока је представљала још једну потенцијалну опасност за усеве. Наиме, од почетка пролећа, стада оваца су кретала из својих зимских пашњака (*kışlak*) ка местима свог сталног боравка и путовала преко пашњака. Свако село имало је пољара (*deştân*) који је надзирао усеве. Спахије су биле дужне да га обезбеде на територији свог тимара. Њега су плаћали сељаци како би до жетве штитио поља и њиве, превасходо од уласка ситне и крупне стоке, али и од лопо-

26 *Ibid*, 72.

27 О. Савић, *Утицајна сфера Алексинца и њене особине*, САН, Посебна издања књ. CCCVII, Географски институт књ. 14, Београд 1958, 10.

28 *TD* 167, s. 444.

29 *TD* 179, s. 297.

30 *TD* 567, s. 155.

31 Благојевић, *Земљорадња*, 125.

32 М. Özdeğer, *Protective interventions of the state in grain production in the Ottoman Empire (According to 16th Century Archival Sources)*, *Sosyal Bilimler Dergisi* 8, 2004, 45.

33 Време жетве је описано у закону за Алеп из 1570.: „Жито се мора косити, а када достигне пуни раст и када се сече, то време зову жетва.” Ö. Lutfi Barkan, *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, Vol. 1, *Kanunlar*, İstanbul 1943, 208.

ва (*'âdet-i deştebânî*).³⁴ Највећи износ по домаћинству на име пољарине плаћали су становници Пруговца.³⁵

Када би жетва била завршена, раја је била дужна да нађе место где ће складиштити житарице које су биле ушур њихових спахија, пре него што буду пребачене на пазар. То је подразумевало обавезу да сагради један амбар за спахију. Задатак спахије био је да одржава, поправља и штити тај амбар.³⁶ Законом је било предвиђено да раја транспортује житарице које су представљале ушур са тимара на најближи пазар (*akreb bâzâr*). *Akreb bâzâr* је описан као пазар који је удаљен од села један дан пута. Ушур је, или директно транспортован, или је, прво складиштен у магацин, а онда, када би дошло време за продају, одношен на пазар. Спахије нису смеле да злостављају рају и да захтевају од ње да односе ушур на удаљеније пазаре.³⁷

У непосредној вези са производњом житарица је и постојање великог броја млинова-воденица у целом Крушевачком санџку, на брзим рекама и потоцима.³⁸ Најчешће су били у поседу појединаца, а ређе у колективном власништву села. Власници млинова плаћали су млинару господару добра на ком се налазио млин. Најчешћи тип млина била је воденица-поточара за млевење житарица. Као пореска ставка наводе се жрвњеви - млински каменови (*bâb*). Порез за сваки камен износио је 15 или 30 акчи, у зависности од тога да ли је млин радио шест месеци или током целе године. Изградња воденице била је сигурна инвестиција, а поседовање воденице доносило је, не само материјалну корист, већ и углед.³⁹ Многе шехирлије улагале су новац у ту врсту привредних објеката. Млинарина није била рајинска дажбина, већ дажбина коју је плаћао сваки поседник овог приватног објекта на државној земљи. Сваки влас-

34 Видети закон о санџку Силистра из 1539. Ö. L. Barkan, *Kanûnlar*, 274.

35 TD 567, s. 152.

36 У кануну за санџак Силистру из 1569. дато је свеобухватно објашњење: „Што се тиче прављења амбара и ношења ушура на најближи пазар, уколико нема амбара у који ће се ставити сеоски ушур, направиће амбар у који ће да сместе свој ушур; међутим, уколико раја направи амбар који ће бити довољан да се смести ушур спахије, спахија који касније дође неће да га мења и преиначује и каже да му није довољан и да тера рају да му прави нови. Нека не руше амбар направљен за друге спахије, нека они буду стални, нека га пазе и поправљају. Уколико га оштете, актуелне власти ће га опет направити.” Barkan, *Kanunlar*, 287.

37 Канун за санџак Мосул. Barkan, *Kanunlar*, 175.

38 О. Зиројевић, *Млинови у време турске владавине (од XV до XVIII века)*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 6, Пријеполје 1978, 153-161.

39 И жене су биле власнице млинова: S. Buzov, *Kada su gospođe Sejdiya i Fatima imale mlinove na Krki: O (preko) graničnoj ekonomiji u Skradinskoj nahiji*, God. Titius, god. 2, br. 2 (2009), 27-47.

ник млина, без обзира на конфесионалну и сталешку припадност, плаћао је млинаруину господару добра.⁴⁰

Почетком 16. века, односно 1516. године, у нахији Бован било је 58 воденица.⁴¹ Двадесет година касније, 1536, у целој нахији било је 50 жрвњева, 30 је радило целе, а остатак су биле мале поточне воденице које су радиле пола године. Највише их је било у селу Липовац, укупно 16 жрвњева, од којих је половина припадала селу.⁴² Млинаруину су плаћали само Бован и Липовац.⁴³ Седамдесетих година убележено је 49 жрвњева, од којих је 31 радио целе године, а 15 је било ван функције. Млинаруину су плаћали само становници Липовца, 100 акчи.⁴⁴ У ово време је у селу Катун постојала и једна воденица, један камен, за пиринач.⁴⁵

Основна мера за житарице била је мерица (*keyl*) и она је у различитим крајевима Царства имала различиту тежину. Све регионалне мерице стајале су у одређеном односу према идеалној мерици, која је била у употреби у престоници. До освојења Истанбула престоничке мерице биле су брусанска и једренска. Брусанска мерица се у законима за ужу Србију не помиње. Истанбулска мерица је износила 20 ока, тј. 25,6кг, а једренска 18 ока за житарице, 23кг, док је за пиринач била дупло мања, 9 ока.⁴⁶

У нахијама Крушевачког санцака уочава се шароликост цена појединих производа, чак и у оквиру исте нахије. Ово се може довести у везу са различитим статусом становништва или великим бројем мезри са којих се убиру мање дажбине. Ова појава нам отежава процену износа товара (*himl*) и лукна који су се користили у пописним дефтери-ма Крушевачког санцака као обрачунске мере за житарице. На подручју нахије Бован важио је товар од шест мерица (153,936кг), као и у Призренском санцаку и у једном делу Скадарског санцака.⁴⁷ Лукно, стара

40 Д. Бојанић, *Фрагменти опширног пописа видинског санцака из 1478-81. године*, Мешовита грађа II (1973) 110-111.

41 TD 55, s. 48-52.

42 TD 179, s. 312-313.

43 TD 179, s. 291-292, 312-313. Поред тога, у Липовцу су почетком века функционисале и три ваљавице за грубо ваљану вуну (ћебе) (TD 55, s. 52), а 1536. тај број је повећан на пет ваљавица, три су радиле током целе године, а две само пола године (TD 179, s. 312-313).

44 TD 567, s. 163. Ваљавице које су постојале у истом селу у ово време су порушене и нису у функцији, а у другим насељима их нема.

45 Порез је износио 15 акчи (TD 567, s. 155).

46 *Ibid.* За вредност мерице према периоду и области више видети у: Н. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi. Cilt I 1300-1600*, İstanbul, 2000, s. 444; В. McGowan, *Food and Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)*, Archivum Ottomanicum, I (1969), s. 165-166.

47 *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovacki, Zvornicki, Kliški, Crnogorski i Škaderski sandžak*, uredili В. Đurđev, Н. Filipović, Н. Hadžibegić, М. Mujić i Н. Šabanović, Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia, t.

средњовековна мера за запремину житарица, користи се знатно мање, пре свега у вези са повлашћеним слојевима становништва.⁴⁸ Износ лука у оближњем Смедеревском санџаку се мењао. Током друге половине 15. века лукно је садржало четири или шест једренских мерица (92,36кг или 138,54кг), да би се његова величина повећала на седам или осам истанбулских мерица (179,592кг или 205,248кг). У исто време у кануну за влахе Смедеревског санџака износ товара је утврђен на пет истанбулских мерица или 128,28кг.⁴⁹

Године 1536. у нахији Бован је на име ушура и salariје⁵⁰ прикупљено 3.363,00 товара, или 517,69 тона, различитих врста житарица, на основу чега се може претпоставити да је укупна производња житарица износила 27.842,08 товара, или 4.286,65 тона. Просечна производња, по домаћинству, износила је 5,63 тона у 1536. години.

Три и по деценије касније, укупна производња житарица у целој нахији износила је 2.982,62 тона, или само 69,58%, од укупне производње забележене 1536. године. Просечна производња по домаћинству је 34 тоне.

Са прикупљених 1.221,5 товара, или 188,03 тоне, ушура и salariје, предњачила је производња пшенице, за којом је следио јечам (1.001,00 товара, или 154,09 тона), док су приноси осталих житарица били вишеструко мањи. Тридесетак година касније ситуација је иста, ове две житарице опет преовладавају (пшеница са 652 товара и 17,5 лукана, тј. 103,5 тона и јечам са 629 товара и 17,5 лукана, тј. 99,96 тона).

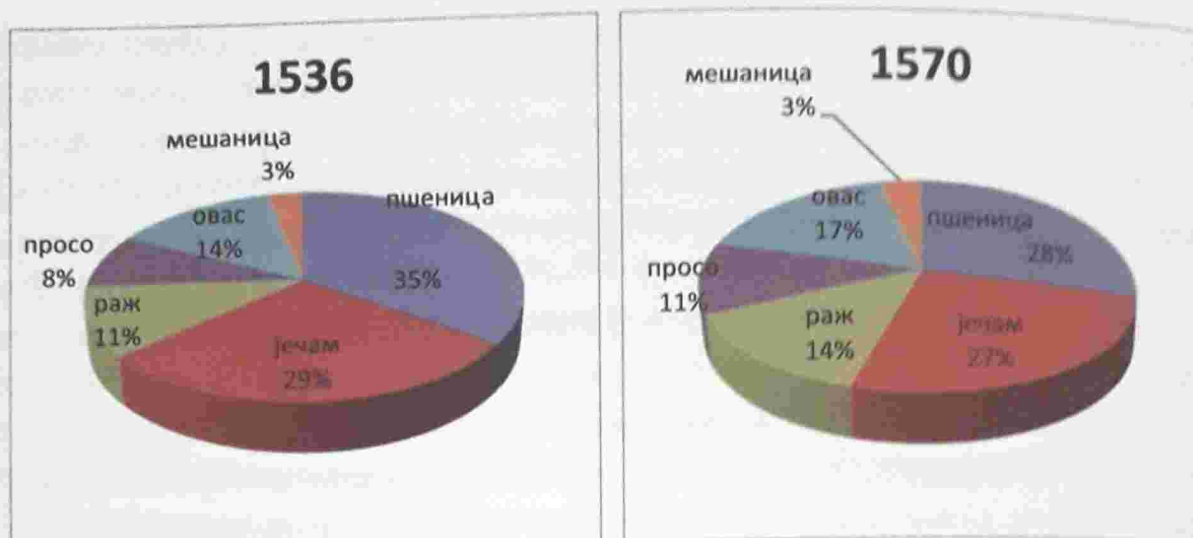
Тридесетих година највећу производњу житарица имало је село Црни Као, за којим су следили Алексинац и Бован. Седамдесетих година Бован је избио на прво место са више него дупло већим приносом (320,19 тона) од Алексинца (148,70 тона).

1. Serija I: Zakonski spomenici, Sarajevo 1957, 180-181; Т. Катић, *Описири попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 605.

48 Уз села са посебним статусом стоје забелешке попут оне за село Бујмир. „То је дербендско село и по дербендском обичају свака особа даје по десет акчи спенице, пола лука пшенице и пола лука јечма, а од сваког винограда дају по једну медру шире; од прошлих султана, нека им се узвишени Алах смилује, поседују часне оалукe (TD 179, s. 305).

49 О односу српских средњовековних мера више: D. Bojanić, *Prelaz sa srednjevekovnih težinskih i površinskih mera na turske mere u severnoj Srbiji*, *Mere na tlu Srbije kroz vekove*, Beograd, 1974, 91-99, 101-111.

50 Salarija је додатна ишперијатска дажбина која се давала за житарице и вино у износу од 2,5% или 1/40 остварене летине, поред обавесне десетине. Тиме је укупна дажбина износила осмину производа. D. Bojanić, *Turški zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševa ku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 166.

ГРАФИКОН 1. Удео појединих житарица у укупној производњи

Виноградарство

Освајањем територија данашње Србије, Османлије су затекле и развијено виноградарство, као и неке гране воћарства.⁵¹ У науци постоји уврежено мишљење да је са доласком Турака виноградарство почело да замире и да су они бранили узгој винских сорти грожђа. Међутим, извори одражавају другачију слику. Порта је итекако била заинтересована за унапређивање ових привредних грана, јер су јој доносиле велике приходе.⁵²

Цела долина Јужне Мораве била је у 16. веку, колико ратарско, толико и виноградарско подручје. Повољни климатски услови, рељеф, као и састав земљишта допринели су томе да је ова култура овде одувек добро успевала. У којој мери је виноградарство било заступљено у нахији Бован најбоље говори податак да готово нема села у коме није било винове лозе. Била је широко распрострањена и у равничарским и у вишим крајевима, где је данас уопште нема. О томе говоре и многи топоними који су се до данас задржали: Турско Лојзе, Рутевачко Лојзе, Старо Лојзе итд.

Порези на приходе од виноградарства наплаћивани су двојачко, одвојено за хришћане и муслимане. Различито опорезивање муслимана и хришћана у овој грани било је последица тога што муслимани, у при-

51 Обраду винограда прописивао је и Закон Светог Симеона и Светог Саве. М. Благојевић, *Закон светог Симеона и светог Саве*, Међународни научни скуп Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање (уредник В. Ђурић), Београд 1979, 139-141.

52 М. А. Мујић, *Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića u Bosni i Hercegovini pod osmanskom vlašću*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom V (1954-55), Sarajevo 1955, 287.

ципу, од грозђа нису правили вино.⁵³ Од хришћана је узиман натурални порез у вину, који је, истовремено, обрачунаван у новцу; узимао се ушур, односно десетина приноса њихових винограда.⁵⁴ Од муслимана је порез наплаћиван од виноградарских површина, порез на дунум (*resm-i dönüm*).⁵⁵ Према канун-нами Сулејмана Законодавца (1520-1566), овај порез је у 16. веку износио од једне до 10 акчи.⁵⁶ У Крушевачком санцаку износио је четири акче по дунуму. Висина ове пристојбе није се мењала током целог 16. века.⁵⁷ Поред ових пореза, постојали су и порези који су се односили на продају и потрошњу вина. Први је порез на продају вина у малопродаји, тј. точење вина (*bâc-i hamr*), односно, продају вина на трговима. И он се сретао у градовима и на скелама, у ретким случајевима, у селима и на саобраћајним пунктовима. Присуство овог пореза указује на постојање крчми. Други је монополија (*monopolya*), који је наплаћиван од произвођача када уновчи своје вино, односно, за монопол од два месеца у години да продаје само своје вино које је добијао од сељака као натурлни порез.⁵⁸ Поред ових пореза, постојао је и порез који се плаћао у случају да дође до запуштања винограда (*resm-i sepet*).

Они који су хтели да производе вино или друга алкохолна пића, морали су да добију одговарајућу дозволу. Вином се трговало у градовима, али и у селима, за шта је, такође, узиман одређени постотак, у зависности од краја. Када би вино било изнето на продају, плаћала се и такса на бачве (*resm-i fûci*). Ако вино стигне у товару, узимало се по две акче, а ако стигне у бачви, по 15 акчи. Ако купац прода бачву вина, од продавца се узимало још 15 акчи.⁵⁹

Заступљеност виноградарства посредно говори о већој густини насељености, јер је узгој винове лозе подразумевао велики број радника разних струка и занимања, као и интензивније улагање радне снаге.⁶⁰ Сама производња вина подразумевала је низ радних операција усклађених са циклусом вегетације винове лозе. Постојање виноградарства говори и о стабилности насеља, јер је за узгајање једног винограда потребан дуги низ година.⁶¹

53 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 334.

54 Handžić, *Tuzla*, 334.

55 Дунум је мера за површину која је износила око 1/10 хектара. Могло се мерити корацима, аршином, количином семена. Види: Војанић, *Turski zakoni*, 142.

56 Н. Hadžibegić, *Kanun-nama Sulejmana Zakonodavca*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, nova serija, IV-V (1950), 339.

57 TD 179, TD 567.

58 Handžić, *Tuzla*, 335.

59 Војанић, *Turski zakoni*, 39.

60 Више о томе: E. Balta, *Evidence for Viniculture from the Ottoman Tax Registers: 15th to 17th Century*, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 5, İstanbul 2001, 1-12.

61 Благојевић, *Земљорадња*, 106-130.

У долини Јужне Мораве било је доста повољних услова за гајење винове лозе. Међутим, виноградарство у овом подручју није добило веће размере због позиције ове нахије. С обзиром на то да је кроз већи део нахије пролазио Цариградски друм, насеља која су била близу ове саобраћајнице била су стално на удару војски, путника, разбојника, због чега нису поседовала довољну стабилност коју је узгајање винове лозе захтевало. Године 1516. у целој нахији регистрована су четири винограда, у Бовану, Алексинцу, Липовцу и Шуматовцу.⁶² У четвртој деценији века, у овој нахији произведено је укупно 11.984,62 чаброва и 1.711,54 медри вина. Највеће количине вина добијане су у Бовану, Алексинцу, Пруговцу, Липовцу, Другови.⁶³ Највећа просечна производња вина била је Брадарцу, 76,92 акче.⁶⁴ Седам села уопште није производило вино.

Седамдесетих година у нахији Бован произведено је укупно 8.176,92 чаброва и 296,45 медри вина, што је за 33,53 % мање у односу на 1536. годину. Највиша апсолутна производња вина била је у Бовану, Алексинцу и Брадарцу,⁶⁵ док је највећа просечна производња по домаћинству забележена у Радмировцу 35,90 и Брадарцу 35,26 чаброва.⁶⁶ У ово време сва села узгајају винову лозу, али износи нису високи.

Виноградарство је било у хришћанским рукама, изузев у самом Бовану, где су била 22 муслиманска винограда. Дакле, највеће површине винограда налазиле су се у оквиру самих градских насеља. То су биле мање површине од једног до три дунума.⁶⁷

Остале ратарске културе

Тешко је утврдити које културе су Османлије затекле својим доласком на Балкан. Извори говоре да је земљорадничко становништво нахије Бован у 16. веку, поред поменутих житарица, узгајало и различите врсте биљака са махунастим плодовима, као што су различите врсте сочива, боб, грах. Од поврћа то су купус, црни и бели лук, репа и друго. У пописима се помиње ресум на повртњак (*resm-i bostan*), односно поврће уопште. Ова дажбина узимала се за поврће које се гајило у већим количинама на њивама, а не за поврће на окућници, које је служило за потребе

62 TD 55, s. 48, 51, 52.

63 TD 179, s. 291, 305, 311, 303.

64 TD 179, s. 300-301.

65 TD 567, s. 151, 153, 158.

66 TD 567, s. 159, 158.

67 Укупно 37 дунума под муслиманским виноградима (TD 567, s. 151).

домаћинства.⁶⁸ Према износима које су плаћала села, можемо закључити да је узгајање поврћа било свуда уједначено. Седамдесетих година се у овоме истичу села Станка и Пруговац.⁶⁹

Што се воћарства тиче, било га је у сваком селу, али не зна се шта је тачно узгајано од воћа. Осим ушура од воћа (*öşr-i meyve*), пописи у овој области бележе само ушур од ораха (*öşr-i ceviz*), тако да се зна да је он био прилично заступљен. Вероватно су доста узгајане и јабуке, о чему сведоче и неки топоними, као, на пример, старо име Делиграда - Јабуковац, село Лабуково итд.

Напредак у земљорадњи огледао се у ширењу високоприносних култура, као што су конопља и претходно поменути пиринач. Лан се није сејао на територији нахије Бован у ово време, док је конопље било у свим селима нахије. Седамдесетих година 16. века село Пруговац је предњачило у производњи конопље.⁷⁰ Близина река одговарала је њеној обради. Поступак за добијање влакана од конопље био је исти као код лана, с тим што ова влакна нису тако квалитетна за израду тканина.⁷¹ Конопља је коришћена и за израду покривача, врећа, ужади, па и одеће.⁷²

СТОЧАРСТВО

Узгајање ситне стоке

У средњем веку и за време османске владавине готово целокупно становништво Крушевачког санцака и околних територија бавило се гајењем ситне стоке, без обзира на основну делатност. Свака породица имала је барем неколико оваца и коза којима је задовољавала основне потребе за млеком, месом, руном, кожом. Претпоставка је да нису били опорезивани, или су износи које су давали држави били минимални. Власници су били опрезивани у зависности од броја оваца. Међутим, како канун-нама за Крушевачки санцак није сачувана, не може се са сигурношћу рећи на који начин је вршено опорезивање, али се може на основу ситуације у другим санцацима претпоставити да је и овде постојала доња граница за опорезивање.⁷³

68 *Ibid*, 165.

69 *TD* 567, s. 152-153.

70 *TD* 567, s. 152.

71 Благојевић, *Земљорадња*, 110.

72 *Ibid*, 124; Т. Поповић, *Привреда у XVI и XVII веку*, 630. О производњи ужади Крушевачком санцаку: С. Катић С. - Д. Амедоски, *Производња бродске ужади у селима крушевачког санцака Батоте и Шаренице*, Крушевачки зборник 14, Крушевац 2009, 231-236.

73 Т. Катић, *Узгој коза и оваца на простору кадилука Бован крајем XVI века*, Крушевачки зборник 14 (2009), 237. На пример средином 16. века у Банату је доња

За разлику од њих, велики узгајивачи су пописивани у великим пореским књигама (*agnâm defteri*),⁷⁴ пошто су давали више надокнада (*'adet-i aĝnâm, resm-i agil, koyun resmi, koyun hakkı*). Иначе, овчарина, као основна дажбина, била је у исто време и шеријатом прописана и обичајна дажбина, наслеђена од освојених земаља, о чему сведоче претходно поменути различити називи који су били у употреби у турском језику. Ова дажбина није оптерећивала становништво. На тлу целе османске државе благајна је убирала по 2,5% од својих извора (баждарина која се давала приликом купопродаје робе на трговима).⁷⁵

На самом почетку 16. века у Крушевачком санџаку се од две овце давала по једна акча.⁷⁶ У другој половини 16. и током целог 17. века законом прописана овчарина износила је једну акчу за свако грло, а торовина 5 акчи на сваких 300 оваца.⁷⁷ Торовина је представљала надокнаду за склањање стоке по торовима подигнутим на државној земљи. Ова дажбина, такође, је наслеђена из предосманских времена.⁷⁸

И остале дажбине у вези са гајењем ситне стоке биле су наслеђене из предтурских времена и озакоњене државним правом. Траварина (*resm-i otlak*) давала се за сезонско коришћење пашњака на државној земљи, а износила је једну овцу од сваког стада. Исти износ имале су и дажбине за летње пашњаке (*resm-i yaylak*) и за зимовање (*resm-i kışlak*) у која су склањана стада.⁷⁹ Узгајивачи стоке који су живели у близини летњих пашњака и зимовника нису их давали.⁸⁰

Подаци о великим узгајивачима вођени су на нивоу кадилука. Локалне кадије су контролисале сакупљање ове дажбине. Особе задуже-

---

граница за опорезивање била 20 оваца. За мање стадо власник је плаћао 1,5 акчу за овцу, док су они који су имали стада са 20 и више грла давали по једну овцу на сваких двадесет оваца. Године 1579. порез је изједначен са порезом у осталим деловима Царства и износио је једну акчу по овци. (С. Катић, *Кнежевачко Потисје под турском влашћу*, Историја Новог Кнежевца и околине, Нови Кнежевац 2003, 161-162).

74 О томе у којој мери је био развијен систем који се бринуо о овој дажбини говори и чињеница да је у време Селима I, Сулејмана Законодавца и Ахмеда I постојала посебна канцеларија за овчарину – *'Adet-i aĝnâm kalemi*, која је водила рачуна о дефтерима за овчарину. (Н. Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša*, Prilozi za orijentalnu filologiju VIII–IX/1958–59 (1960), 93).

75 Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, Лозница у прошлости, Лозница 1985, 108.

76 TD 55, s. 1-3.

77 О овоме опширније видети: Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku*, 63-109.

78 Катић, *Узгој коза и оваца на простору кадилука Бован*, 238.

79 О кретању оваца између њихових зимских и летњих станишта, као и о њиховом циклусу плодности који је одређивао привредну годину сточара видети више у: С. Томић, *Сточарство и прерада млека код Срба*, Гласник Географског друштва 7-8 (1922), 245-247.

80 Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša*, 71.

не за прикупљање пореза предавале су овчарину кадији на шеријатском суду и за то су примале надокнаду од 20 акчи на сваких 100 оваца.⁸¹

И сеоска и градека насеља имала су заједничке пашњаке у непосредној близини, чија је површина била утврђена од давнина и који нису смели да се претворе у њиве, нити доделе појединцима, зато што су служили заједничким потребама једног или више насеља. Султан Сулејман Законодавац је то строго забрањивао.⁸²

Први подаци о узгајању ситне стоке у кадилуку Бован потичу из 1478-1479 године и обједињени су са подацима за кадилуке Крушевац, Петруш, Прокупље и Дубочица. Приходи од овчарине чинили су једну закупну јединицу, односно мукату, и годишње су износили 316.000 акчи. Овчарина и торовина кадилука Бован припадале су султановој благајни. Приход од пореза издаван је у закуп, а бовански кадија је задужен да надгледа прикупљање. Ова муката била је под одговорношћу Маиола, сина Андроника, Јоргија Масуда, сина Алексе и Димитрија, сина Јанија. Јемац имовином био је извесни Михал Мавруди. Уписано је и повећање од 30.000 акчи на име Јована Андрушка Николе, сина Павла и Ђуре, сина Браје. Како су ово углавном имена која припадају старовлашком ономастикону, можемо закључити да је овчарство у другој половини 15. века у овим областима било у рукама Влаха.⁸³

До 1520. приходи од овчарине и торовине вилајета Бован, који су, такође, били издати у закуп заједно са приходима вилајета Крушевац, Козник, Петруш, Прокупље, Куршумлија, Дубочица и Сврљиг, износили су 365.040 акчи.⁸⁴ Међутим, у наредном периоду који је обележен наглим смањењем броја становника и овчарство је доста ослабљено, тако да је 1535. укупан приход од овчарине и торовине нахије Бован и околних кадилука износио 181.200 акчи.⁸⁵ Слабљење овчарства наставља се и у наредном периоду, упоредо са депопулацијом ове области, па 1549. приходи износе 96.156 акчи.⁸⁶ Приходи од овчарине и торовине били су издати у закуп и 1550. године и приход од њих је износио 95.759 акчи.⁸⁷

81 *Ibid.*, 101, нап. 201.

82 Бојанић, *Jadar*, 107.

83 ВОА, *Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD) 176*, в. 238.

84 ВОА, *Haslar Mukâtaası Kalemî, Âdeti Ağnâm Bedellî (D.HSK.AAG) 25935*, в. 88.

85 *Ibid.*, 93. Ту су перед нахије Бован кадилук Крушевац, Козник, Петруш, Куршумлија, Прокупље, Дубочица, Изморник.

86 *Ibid.*, 97. Уписани су заједно приходи од кадилука Лесковац, Петруш, Бован, Куршумлија.

87 *Ibid.*, 98. Ту су приходи од кадилука Лесковац и Петруш и нахије Бован и Куршумлија.

Крајем 16. века, 1597/98. године, кадилук Бован обухватао је простор од Буковика до Топоничке реке на југу. На западу му је граница била Јужна Морава, изузев села Адровац које је било с друге стране реке. На истоку су му граница биле планине Озрен, Девица, до Сврљишке клисуре.⁸⁸ У ово време у кадилуку Бован регистровано је 31 село које је било опорезовано овчарином и торовином. Број грла разрезан је одсеком, што је у ово време била пракса на целој територији данашње Србије.⁸⁹

Неки од топонима на Голаку као што су Говеђар, Говедариште, Козарница, Кравје, Крављинци, показују да су на овом подручју више гајиле козе, него овце. Вероватно су козе биле заступљеније и у другим планинским селима кадилука: Нишевцу, Лабукову, Липовцу, Пруговцу, Облој Глави и другима, док су се у селима уз Јужну Мораву и њене притоке више гајиле овце.⁹⁰

Број утврђених грла износио је 10.825, што је у односу на данашњу ситуацију представљало знатну производњу. Вероватно је тај број био још већи, јер су сељаци приказивали мање од реалног, како би платили мањи порез. Највише оваца било је у Дрековцу (1.299) и Радмировцу (999).⁹¹

Друге гране сточарства

Поред оваца и коза, становници Бованске нахије гајили су и свиње, али у знатно мањој мери. Узгајању свиња погодовале су храстове и букове шуме којих је било доста на територији целог санцака. Порез од свиња (*bida't-i hanāzir, resm-i bid'at, resm-i hûk*) редовно се обрачунавао у пописима, као и порез од свиња које су биле специјално товљене за Божић (*resm-i Bojîk*) и које су чиниле највећи део сточног фонда. Свиње су се тридесетих година у највећем броју гајиле у Вукашиновцу, Црној Бари и Рутевцу,⁹² а седамдесетих година у селима Пруговац, Мокреш и

88 Катић, *Узгој коза и оваца на простору кадилука Бован*, 240. Постоји још један попис овчарине кадилука Бован из 1594./95. ВОА, *Kâmil Kereci Tasnifi (KK)* 3946, који је по садржају идентичан попису из 1597/98. што показује да се у ових неколико година ништа није променило по питању узгајања ситне стоке у кадилуку Бован.

89 Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku*, 93

90 Н. Богдановић, *Микротопонимија Голака*, Ономатолошки прилози VII (1986), 494; Катић, *Узгој коза и оваца на простору кадилука Бован*, 239.

91 Катић, *Узгој коза и оваца на простору кадилука Бован*, 239-240.

92 TD 179, s. 307, 313, 314-315.

Брадарац.⁹³ Свако домаћинство је гајило свиње, њихов број се кретао, отприлике, од једне до пет, искључиво за личне потребе.⁹⁴

Крупна стока, говеда и коњи, који су били неопходни за земљорадњу и вучу, за време османске власти нису били опорезивани, јер су се сматрале средством за рад. Зато је тешко утврдити у којој мери је она гајена. О њима има само посредних вести. Говеда су сигурно била гајена, јер су имала незаменљиву примену у сеоској привреди тадашњег времена, тако да је свако добростојеће домаћинство располагало бар једним јармом волова, потребним првенствено за обраду земље.⁹⁵ На основу ознака које стоје уз нека имена у дефтерима, а представљају занимање, може се приметити да је било мало говедара, што може указати на релативно мали фонд ове врсте. Овај податак се односи и на коњарство. Нешто више коња, вероватно, је било у насељима дуж друмова. У пописима, такође, недостају и подаци о другим гранама сточарства који би употпунили слику о овој привредној грани, као што је случај са подацима о живини.

С обзиром на то да су житарице биле врло осетљиве за гајење и како су лоше жетве доводиле до глади, земљорадници су настојали да се осигурају додатним привредним активностима. Пчеларство је често било једна од тих активности. Оно је било погодно због тога што је захтевало мало бриге и мало радне снаге, док су производи који су се добијали били на цени.⁹⁶ Пре свега мислимо на мед и восак, али и на пиће које се правило од меда тзв. медовина. Восак је прерађиван у посебним радионицама, шемханама (*şemhâne*), којих је било у свим већим местима.⁹⁷ Тридесетих година 16. века најзаступљеније је било у селима Падалиште и Црна Бара,⁹⁸ а седамдесетих убедљиво највише у селу Тркан.⁹⁹ Пчеларство је била доминантна пољопривредна грана у овом селу. Пчеларство је и данас доста развијено у алексиначком крају.

***

Природно-географске карактеристике нахије Бован и чињеница да се налази на Цариградском друму погодовали су њеном целокупном привредном развиту. Међутим, услед процеса депопулације који је у овој нахији био изузетно изражен, сеоска привреда је била доста неста-

93 TD 567, s. 152, 156, 158.

94 TD 567, s. 152.

95 A. Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, Vranje 1985, 111.

96 J. Мршић, *Северна Босна 13-16. век*, Београд 2008, 277.

97 Handžić, *Tuzla*, 339.

98 TD 179, s. 295, 313.

99 TD 567, s. 162.

билна током целог 16. века. Велике сеобе које су се одвијале у више наврата и епидемије куге драстично су смањиле број становника на овим просторима, што се директно одразило и на пољопривредне приносе. Најизраженија депопулација уследила је крајем 16. века, када је на северу Угарске вођен исцрпљујући Дуги рат (1593-1606). У овом периоду нахија Бован је запустела, а сеоска привреда готово сасвим замрла.

Summary

A Contribution to the Study of Rural Economy of Bovan Nahiya in the 16th Century

In this paper we have brought to light the development of the rural economy on the territory of Bovan nahiya in the 16th century, according to Ottoman sources. In the introductory section, we presented demographic trends in this part of Krusevac sanjak during this period. Some special attention was given to the most frequent branches of production: cultivation of grains, wine and breeding small livestock. We also gave a short review of other segments of the rural economy. Natural and geographical features of Bovan nahiya and the fact that it was located on Tzarigrad road, were favorable for its overall economic development. However, due the process of depopulation, which was highly articulated on this territory, the rural economy was quite unstable during the entire 16th century. Great migrations which occurred on several occasions and plague epidemics drastically reduced the number of inhabitants on this territory, which reflected directly on agricultural yields. The mostly articulated depopulation occurred by the end of the 16th century, when the exhaustive Long War (1593-1606) was conducted in the north of Hungary. During this period Bovan nahiya was deserted, and the rural economy almost completely died down.